

КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМҰЛЫ КӨТЕРІЛІСІ ЖӘНЕ МӘШҮР ЖУСІП ЖАЗБАЛАРЫ

МӘШҮР ЖУСІП
КЕСЕНЕСІ

XIX ғасырдың 30-шы жылдарында патша екіметі Қазақстанда отарлау саясатын оңан ері ерістетіп, қазақ халқының саяси дербестігін біржола жоюға бағытталған шараларды қенинен жүргізе бастады. Әбілқайыр, Абылай хандармен жасаскан шарттардағы Қазақстан жеріне кірмей, солдат алмау, тек салық төлеу жөніндегі міндеттемелер аяқ асты етілді.

Қазақ жерінде әскери шептер, бекіністер салынып, шұрайлы жерлерге патша екіметінің қол шоқпараты қоныстандыру шаралары жүргізілді. Ресейдін қазақ жеріндегі әкімшілігі өзен-көлдерді, құнарлы жерлерді, орман-тогайларды өз қармағына алды, ал оны пайдаланған қазақтарға салық салынатын болды. Әкімшілік басқару жүйесін қайта күру барысында қазақ жерлері оқруггерге белінді. Бұл округтер Батыс-Сібір және Орынбор генерал-губернаторлығына қарады. Олар қазақ жерінде “беліл ал да билей бер” деген отаршылдық ұранды бүлжыттырға іске асруды. Алдымен қазақ жерін сыртынан қурсаулап көптеген бекіністер салынды. Ір-гелеп ішке кіріп айналған қоршау-

мұра еткен жерлер қазіргі патша тұсында бізден тартып алынып, бекіністер салынды. Күн сайын біздің жерлерімізді басып алып, әскери қамалдар салу арқылы халықты ашындыруға жол берілуде. Мұның өзі біздің келешегіміз үшін ғана емес, бүгінгі тіршілігіміз үшін де қауіпті болып отыр деп көрсетті.

Кенесарының тұлғалық бейнеси мен билеушілік танымын және саяси ахуалдан қенинен сипаттап, отандық тарихтың беттерінен орын алуына бірден-бір себепкер болған Мәшүр-Жүсіп Кепейұлының (1858-1931) “Қара мес” деп атаплатын еңбегі екені ақтап. Онда бірнеше жеке адамдар: хандар, батырлар, билер, т.б. тарихын бір хронологиялық-шежірелік жүйе ретінен баяндай отырып, ет тарихын жан-жақты танытуға үмтүледі. Біз үшін Мәшүр Жүсіп Кепейұлының “Мес” деп атаптап кеткен 30 томдық жинағы ішінен Қазақстан тарихи туралы жазылған қолжазбалары құнды болмақ. Мәшүр Жүсіп Кепейұлының өз қолжазбасының көшілігі Қазақстан ғылыми академиясының ғылыми кітапханасының сирек кездесетін корындағы №1170, 1177 папка-

Басы: «Үйсін: отыз үлді Байзақ Коқанға қараганда, Қоканның ханы Мәделіхан...» Соны: «Алатаудың бір өзені: «Қызылсусамыр»- деп атаплатын деректер сақталған.

1837-1847 жылдар аралығындағы улт-азаттық көтеріліс Мәшүр Жүсітің «Қазақ тубі» нұсқаларында Кенесары заманы ретінде қарастырылады. Мәселен: «Қазақ тубі» нұсқасының № 1170 “б” (795-849-беттер), № 1176 (78(73)-93(87)-беттер), № 1177 (190(238)-193(240), 261-263-беттер) папкаларында жинақталған құнды маглұматтар да соның ағыға болмак. Сондықтан болар Е. Бекмаханов /1/ пен Д. И. Дулатова /2/, Галузо П. Г. /3/ Кенесары көтерілісін, қазақтардың тұрғындағы күресінің бастамасы ретінде қарастырылады. Ал Кенесарынаның негізін қалаған Мәшүр Жүсіп болса, атамыш улт-азаттық көтерілістің актаңдақтары Е. Қ. Жүсіповтың окуяларында жан-жақты қарастырылған.

Сарыарқаның тарихын сипаттай келе Мәшүр Жүсіп: «Біздің бул Сарыарқадағы қазақ «қазақ бізге балын, кара» деп, «Ақ патшалын жаопын алып шыктым» – деп.

Иесіз қалды тағымыз /8/-деп орынды баға береді. Ал Кенесарыдан кейінгі отарлау саясаты туралы Н. Абуев: «50—60-х годы XIX в. были годами активной военно-казачьей колонизации Казахской степи. Началась она сразу же после подавления восстания под руководством Кенесары Касымова и преследовала цель освоить богатства края», – деп жазады. Ал Н. Коншин «После смерти Кенесары Касымова его скопище частью рассеялось, частью бежало в Туркестан вместе с сыновьями Кенесары. Соединясь с кипчаками, они несколько раз пытались отомстить каракиризам за смерть отца и покорить юсунонцев, но успеха не имели. Сибирские киргизы и торговцы также не мало терпели от сыновей Кенесары и живших с ними сыновей его брата Саржана. Так, в 1850 г. шайка под предводительством Джрафа Кекесарина производила баранту в Акмолинском округе; в следующем 1851 году тот же Джраф и его братья Омар и Оспан опять вторглись в русские пределы, но шайка их скоро была разбита и сам Джраф попался в плен. В 1856 г. кокандские киргизы с сыновьями Кенесары и Саржана ограбили караваны петропавловских купцов и угнали у акмолинских киргиз 15 т. голов скота. Высланный для преследования их отряд шг.-кап. Соловцова с сultаном Нурали Абулахировым и батыром Ерденом Сандыбаевы подвергся на р. Чу нападению кокандского отряда с Ахметом Кенесаримым, причем Соловцов был убит. В 1860 г. скрывавшиеся в Коканде Ханжока и Байменды Саржановы опять вторглись в западно-сибирские округа для баранты. Последнее имеющееся у меня сведение о бывших сподвижниках Кенесары относится к 1871 году, когда в Сарысуском уезде был арестован сultтан Кошкарбай Саржанов. Взятый в плен в 1851 г. Джраф Кенесарин при допросе показал, что семейство его отца состоит из 8 сыновей: от одной жены, бывшей в плена у русских — его, Джрафа, Тайяра (?), Ахмета и от другой жены — Омара, Оспана, Аубакира, Садыка и Джандайосы (?), из которых последнему 11 л. Все они жили около Азрета. Джраф был сослан в г. Березов» /10/-деп

Жантөрин, Айшуақов, полковник Генс және Бизянов бастаган бес мың әскер де жіберілді. 1-7 қыркүекте екі жақ арасында соғыс жүрді. Екі жақта бір-бірін жөне алмады. Құз түсे патша әскері Орбекінене қайта оралды.

1843 жыл 17 маусымда патша Николай I Кенесарыға карсы кенекелемде соғыс жорғына рұксат берді. Әскери старшина Лебедев 300 адамнан тұратын отряды алдыңғы сокқы беретін құш болды, кейін оның отряды 1500 адамға жетті.

1843 ж. тамызда А. Жантөрин мен Б.Айшуақов сұltандар бастаган екінші топ жасақталады. Осы жылға 7 тамыздағы шайқас үкімет үшін нетижесіз болды. Жантөрин отряды талқандалды, Наурызбай мен Ақбай батырлар Екатерина бекінісін басып алды.

1844-45 ж. көтеріліс ерледі. Оған Сыр бойының, оңтүстікten қазақтары қосылды. Кенесары өз әскерінің санын 20 мың адамға жеткізді.

1844 ж. жазында Кенежасақтарын күрт, халық қозғалысын басу үшін Орбекінен, Ұлытаудан, Тобыл өзенінен патша әскерінің үш тобы шабуылмен басып алды.

1844 ж. Кенесары табысы оның данын асырды. Кенесарымен келіссөз жүргізу үшін патша үкіметі Долгов бастаган бір топ адамды жібереппі Кемесарын азапынан айналды.

гелеп ішке кіріп айнала қоршау-
құрсау орнатқан Ресей отаршыл-
дары Абылай көз жүмғаннан кейін Қазақстанның ең бір шурайлы
жерлеріне бекіністер салуға кіріті.
Сейтіл, Үргезіл, Торғай, Ақмола,
Кекшетау, Ортау, Қарқаралы
бекіністері бой кетерді. Қазақ жері-
не қеулең еніп келе жаткан патша
екіметінің отаршылдық саясаты-
на ашық қарсы шыққан Абылай
ханның баласы Қасым болды.
Ол патша әкімшілігіне хат жазып,
кісі жіберіп, оларды түсінісуге,
пәтуага шақырды. Қазактың ежелі
коныстарына бекіністер салуды,
қазақ жерлеріне қазақ-орыстар-
ды әкелуді, олар арқылы халыққа
қызыым көрсетуді тоқтатуын талап
етті. Оның бұл хаттарына жау-
ап болмады, жіберген адамдары
кайтарылмады. Сонда барып,
Қасым патша әкіметіне ашық қарсы
шығуды ойлады. Ол бұл күресте
Қоқан хандығына сүйенбекші
болды. Патша әкіметі тарарапынан
қызыым көре бастаған соғыс-
таптасынан 40 мың үймен Қоқан хандығының қол ас-
тына көшіп барды. Оның діні бір,
тілі бір қоқандықтардан күткен
үміті ақталауды. Олар оның
қайсар үлдері Саржан мен Есен-
гендін, кейінрек езін елтірді. Мед-
реседе оқып жүрген ұлы Кенеса-
рыны (1802 жылдың тұган) Ташкент
тұрменине қаматты.

Қайрымды адамдардың
көмегімен абақтыдан аман шыққан
Кенесары ата мекені Ұлытауға
келіп коныстанды. Осы Ұлытауда
жүріп, ол өз әмірін қазақтың
төуелсіз ел, дербес мемлекет болы-
луы жолындағы, куреске арнады.
Ол Ресей сиякты аса қуатты ірі
мемлекетпен куресу- қазақтың
үш жүзінің құштерін бірліктіруді,
едәүір курбандықтарды, тек
әскери ғана емес, сонымен бір-
ге дипломатиялық құш жігерді
де талап ететін ой таразысынан
еткерді.

Кенесары Қазақстан
патшалық Ресейге де, Орта Азия
хандықтарына да төуелді емес,
олармен тең қарым-қатынаста
булу керек дегे есептеді. Ол
патша әкімдеріне жағсан бір ха-
тында: Есіл, Нұра, Ақтау, Ортау,
Қарқаралы, Қазылық, Жарқайын,
Обаган, Тобыл, Құсмұры, Ақият,
Тоқзак сиякты ата-бабаларымыз

корындағы №1170, 1177 папка-
ларда сақтаулы. Ал Мәшінүр Жүсіп
Көпейулының «Қазақ тубі» деге-
ні аталатын тарихи мұрасының түп
нұсқалары мен кешірмелері үш
жерде сақтаулы:

—Қазақстан Республикасы
Ұлттық Ғылым Академиясындағы
Орталық ғылыми кітапхана
колжазба қорындағы (ОГКК),
№1170(а), №1170(б), №1171,
№1176, №1177, №1178, №1645
папкаларда. Кешірмелері: №228,
№334, №378, №657, №664,
№829, №1173, №1174, №1327,
№1623, №1661 папкаларда;- М.
О. Өуезов атындағы Әдебиет және
енер институты (ӘӘИ) қорындағы,
№131, №334, №479, №599 пап-
каларда;- Қ.П.Жүсіповтар өзілтік
мұрагатында (КПЖӘМ) сақтаулы
тұр.

Сонымен бірге « Қазақ тубі»
енбегінің тағы бір нұсқалары:- Рес-
ей Федерациясы Санкт-Петр-
бург қаласындағы Шығыстану
институтындағы колжазба қорында;

- Татарстан Республикасы Қазан
қаласының Орталық мұрагатында;-
Татар жазушысы Наки Исаңбеттің
жеке өзілтік мұрагатында т.т.
сақтаулұры тұр.

Әсіресе, Мәшінүр Жүсіп
Көпейулының Кенесары
Қасымұлына қатысты жинақтаган
деректері ҚР ҰФА Орталық ғылыми
кітапхана қолжазба қорындағы
№ 1170 «А» папкасында;-
«Кенесарының өлеңі» (129-136-б.).
Басы: «Айтамын, айт дегеннен, ау,
жарандар!» Соны: «Дін-мұсылман
быт-шыт бол, жаман бүлгөн!» Қара:
Радлов В.В. (282-286-б.); - «Кенесары
жыры» (136-137-б.). Басы:
«Қыстың бір алтауы еткен соң
(136-137 б.). Соны: «Хабар берді
Рахпан!». Қара: Радлов В.В. (286-
287-б.) т.б. деректер сақталған.

Сонымен бірге № 1176 папка-
да:- «Кенесары жыры соны» (86-
90-б.). Басы: «Бұл қыргыздардың
Кенесарыға қарсыласып
жатқандығы: 1846 жылы патша
екіметі Аяғезден Кенесарымен
соғысуга Нухалов деген жасауыл-
ды қосын қылып шыгарған.» Соны:
«Ас-сусыз үш күн соғысып, аты
да, адамы да болдырып, титіңіз
курып, колға түсін; - «Кенесары кезіндегі Қоқан ханы
мен Ұлы жұз байланысы» (90-92б.).

бізге бағын, қара» дег, «Ақ патша-
дан жарлық алып шықтым» – дег.
Ибан Сыманыш деген белкебай
келді. Сонда онымен талас
Қытайдан да елші келді, «қазақ
саған қарамайды, маган қарайды»
дег. Ол екеуінен патшага қазақтың
өз ішінен төреден Кенесары, Нау-
рыздан шығып, келіп айтты:

Бағынба қазақ орыска,
Бағынсан қазақ орыска.
Осы бастан амандас,
Сарыларқа деген қоңыска.

Сонда сол замандығы қазақтың
жаксылары көнесті де Кенесары,
Наурызбайдың сезін қостамады
және қытай елшісінде сойлеспеді.
Жерімізге тимесең, баладан сол-
дат алмасан саған қараймыз дег,
ғәделетшілік бар дег, ақ патшаны
өз қытаярларымен қарал баянды.
Теріге жаздырып үағда хат алды.»
-дег Кенесары мен Наурызбайдың
өз қара басы үшін емес, үлт
балашаш үшін тер тәккенін сипат-
тайты.

«Кенесары жорығы» деген
бірінші нұсқасында Мәшінүр
Жүсіп: «Наурызбай төрениң мі-
незі ауыл арасында әншайін
жүргенде, перштедей екен.
Жауга шапқанда, сұқыттығы ал-
бастыдай көрінеді екен...», -дег
Наурызбайдың тұлғалық бейнесі-
не он бағасын бере отырып, «Ке-
несары жорығына қатысты үшінші
дерек» деген нұсқасында: «Кенесары
ханның жылы қоян еді. Сөзіл
жыл қанлық дагуасын қылды»
/7/, -дег Кенесарының дәуірін Абылай
хан билігінің жалғасы ретінде
қарастырады.

Нысанбай жыраудың Кенесары
тұсындағы және одан кейін-
гі халық тіршілігін сипаттап са-
лыстыра айтқан жыры Мәшінүр
Жүсіппің «Кенесары-Наурызбай»
дастарындағы екінші нұсқасында
кездеседі. Онда жырау:

Көне ханның тұсында
Қарт баурадай жарадық.
Жауған қардай борадық.
«Абылай-лап!»-ат қойып,
Дүшпаниң алдын орадық.
Кеңе хан жәзым болған соң,
Бет-бетімен тарадық.
Көрінгенге корғалып,
Кісі аузына қарадық.
Әзіміз шапқан Созактан
Бір шақта ақыл сұрадық.
Бастан ауды багымыз.

был сослан в г. Березов» 710.-дег
кетерілістен кейін халықтың ғана
емес Кенесарының үрпактарына
да ауыр күннің тұганын баяндай-
ды.

Кенесары туының астына Орта
жұз беріп Қоқан хандығына
жорықта аттанды. Қорған, Жана
Жүлек, Созақ бекіністерін ала-
ды. Ақмашітті қоршайды. Бірақ
жүклеп ауру шығуға байланысты
көрінілдік.

Долгов бастаған бір топ адамды
жіберді. Кенесары оларды екі ай
үстап, Орынбор генерал-губер-
наторына хат жазып, оларды ат-
тандырып жіберді. Ол хатында
патша бекініс-камалдарды бузып,
зорлықты тоқтатса, Ресейге бодан
богындағы өзілігін білдірді.

1845 ж. Кенесары Ұлы жүзге
коныс аударды.

1845 ж. қазан-қарааша айларында
Кенесары аскері Қоқан хандығына
жорықта аттанды. Қорған, Жана
Жүлек, Созақ бекіністерін ала-
ды. Ақмашітті қоршайды. Бірақ
жүклеп ауру шығуға байланысты
көрінілдік.

1846 ж. жазда Кене мұндай
жасағымен Қыргызға бет алды. Хан
соптустік қыргыз манаптарынан
өзінде баянды талап етті. Қыргыз
манаптары Орман, Жантай,
Жанғараш тайпалар қурылтайын
шакырыды. Сарыбаяш, Бұғы, Саяқ,
Солто, Шерік тайпалары қазақ
ханының бүйрүғын орындаудан
бас тартты.

1846 ж. жазда Кенесары Балқаш
келінің жағалаудыңдағы Қамал
түбін басып алды, мақсаты – жау
күшіне соққы беру және ез жағына
жаңа ауылдарды тарту болды. Қоңырқұлжак
ауын шапты.

1840 ж. күзде Үргезіз беріп Торғай
маңында патша ескеріне, бай-
шонжарларға күрсегендегі кейін
Кенесары Ақмола округінде келіп
кетерілісті баскарады.

1838 ж. көтемінен бастап
Кенесары жасақтары патша
әскеріне қарсы жоспарлы күрс
жүргізді. Ақмола қаласын қиратты.
Қоңырқұлжак ауын шапты.

1840 ж. күзде Үргезіз беріп Торғай
маңында патша ескеріне, бай-
шонжарларға күрсегендегі кейін
Кенесары Ақмола қаласын қиратты.
Бул кезде Кенесарының 10 000-
дай жасагы болды, зенбіректері
бар еді. Қосылғысы көлемен
ауылдарға күш көрсетті.

1847 ж. сөүірде Кенесары жасақтары
жорықтағанда Қыргыз жері-
не басып кірді. Қыргыздармен
согыс ыстықкелдің тау шатқалы
қойнауында, Шу өзенінің бас
жаяндағында етті. Кенесары Тоқмақтың
манында Қеклік сөнгірі деген жер-
де қамауга түсті.

Кенесары еп билеу тәртібін
өзгерти. Алым-салық реформасы
іске асырылды. Егіншілікті
дамытуға, көрші елдермен са-
уда-саттық, керуен салық алына-
тын болды. Мемлекеттік құрылды.
Кенесары шешетін жоғарғы
органдарға ханға берілгендер
көріссе жүргізу межбур болды.
1843 ж. Орынбор ген-губерна-
торы Перовский кетіп, орнына
Обручев келді. Ол Горчаковпен
бірге Кенені құғындауға кіріті.
Кенеге қарсы орыс согысы 27 ма-
усымда басталды. Тамыз айында
Кенесарыга қарсы сұлтандар

Әсет ПАЗЫЛОВ
«Мәшінүр Жүсіп» мұражайының
ғылыми қызыметтері.